

УДК 327(100)

ФАКТОРИ, ФАЗИ ТА СТАДІЇ ЕВОЛЮЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ

ТОЛСТОВ С.В.,
кандидат історичних
наук, доцент,
завідувач відділу
трансатлантичних
досліджень
Державної установи
«Інститут всесвітньої
історії Національної
Академії наук
України»

Причини і логіка системної еволюції міжнародних відносин залишаються одним з найбільш проблемних напрямків політичної теорії. В статті розглянуто методологічні принципи основних еволюційних концепцій, що пропонують пояснення еволюційних змін з точки зору структури міжнародної системи і динаміки світової політики. Існуючі концепції системної еволюції поділені автором на три основні групи. В їх основу покладено: аналіз структурних зв'язків, які впливають на відносини між елементами системи; динаміка політичних процесів, що визначають характер і темпи змін; фактори інтеграції та диференціації, які характеризують транснаціональну взаємодію між цивілізаційними комплексами і вужчими соціальними спільнотами.

Ключові слова: міжнародна система, глобальна політика, еволюція, довгі цикли, лідерство, гегемонія.

У розмаїтті проявів суспільного життя важко знайти іншу настільки ж рухливу й слабо детерміновану сферу діяльності, як міжнародні відносини. Специфіка чинників та характер процесів, які визначають природу взаємодії держав і міжнародних інституцій, становлять предмет аналізу різних дослідницьких шкіл та наукових течій, які пропонують відмінні методологічні підходи та використовують власні критерії оцінки емпіричних даних.

Існує пряма логічна суперечність між сприйняттям міжнародних відносин як реальності, яка побудована на існуючому співвідношенні потенціалів, зв'язків та форм залежностей між їх учасниками, та усвідомленням і до певної міри концептуальним

тлумаченням їх мінливого характеру, пов'язаного як із суб'єктивними політичними чинниками або системно-структурними обмеженнями. Міжнародна взаємодія супроводжується постійною зміною станів і переглядом критеріїв поточних оцінок, включаючи сприйняття рольових ознак провідних гравців, рівня конфліктності, потенціалу співробітництва тощо.

Фактори, які обумовлюють зміни в міжнародній взаємодії, щільно пов'язані з розвитком суспільно-політичних процесів. Такі процеси відбуваються як усередині окремих країн, так і в ширшому міжнародно-політичному контексті. Суспільно-політичні зміни різною мірою, прямо чи опосередковано, впливають на поведінку державних авторів і за певних обставин можуть супроводжуватися переглядом структурних ознак і функціональних характеристик міжнародної системи. З урахуванням цих обставин міжнародні відносини можуть розглядатися як динамічна модель, яка змінюється в певному напрямі у просторі та часі.

З другого боку, з точки зору системної методології міжнародній взаємодії властивий набір певних постійних факторів, які власне й обумовлюють сприйняття міжнародних відносин як сукупного й взаємопов'язаного комплексу стосунків державно організованих суб'єктів.

В прикладному значенні з'ясування вказаних протиріч дозволяє розмежовувати різні рівні системних зв'язків та властивостей, виокремлювати структуру та функції системи, як її умовно-постійні характеристики, що визначають загальний формат системних зв'язків та залежностей, та представляти їх процесам, які відрізняються більшою рухливістю на обумовлюють зміни на рівні елементів та безпосередньо впливають на відносини між ними. Вказане узагальнення дозволяє вважати структурний рівень системи (структурну будову та функції) постійними величинами, зміна яких означає перехід системи в інший стан. Відповідно, зміна цих базових, структурно-функціональних характеристик означає встановлення нової структури та корекцію функцій системи, які нетотожні властивостям попередньої системи з її специфічними критеріями та ознаками. З точки зору історичного підходу такі зміни відображають виокремлення та описання відомих міжнародних систем, таких як Вестфальська, Віденська, Версальсько-Вашингтонська та Ялтинсько-Потсдамська.

Беручи до уваги, що міжнародні процеси відбуваються в певних структурних рамках, структур-

но-функціональні властивості системи доцільно розглядати як її постійні характеристики. Адже в разі змін на макрорівні, в структурній організації міжнародної системи, змінюються її властивості. В разі докорінних структурних змін система переходить з одного стану до іншого. За таких обставин мова йде вже про нову міжнародну систему, якій властиві відмінні типи відносин між її елементами, а також інші умови та форми перебігу міжнародних процесів.

Натомість міжнародні процеси, яким властива постійна динаміка, виконують роль перемінних чинників, які зумовлюють еволюційні зміни на мікрорівні. До того ж у певних випадках міжнародні процеси мають трансісторичний характер. Такі процеси можуть перетікати з однієї історичної епохи до іншої, тобто тривати в межах історичного часу існування різних міжнародних систем, включно з етапами міжсистемних переходів, які відображають зміни структурного характеру.

Вказаний поділ системних характеристик на постійні та перемінні дозволяє розглядати процес еволюції міжнародних систем у двох форматах:

- як результат прояву різнопланових міжнародних процесів, які супроводжуються економічними та політичними змінами в окремих державах і регіонах та обумовлюють постійний характер змін на мікрорівні;

- в контексті трансформацій на структурному рівні міжнародної системи, які теж можуть мати поступовий характер, однак у разі, якщо потенціал еволюційних змін набуває критичної маси, обумовлюють перехід системи з одного стану до іншого з відповідним переглядом структурної композиції. Такі зміни на макрорівні супроводжуються набуттям міжнародною системою нових якісних ознак і властивостей.

Оцінки емпіричного досвіду минулого цілком закономірно обумовлюють інтерес дослідників до проблеми визначення природи еволюційних змін, які є наслідком та результатом міжнародних процесів та вказують на вектор їх подальшої трансформації. Звернення до цієї проблематики пов'язані зі спробами різних наукових шкіл застосувати власний науково-логічний інструментарій для пояснення переходів міжнародної системи від одного стану до іншого та запропонувати прогностичні моделі, що дозволяють передбачати вектори подальшого розвитку міжнародної взаємодії.

Серед розробок представників різних шкіл політичної науки можна відзначити праці С. Хантінг-

тона [1], Дж. Модельські [2], Б. Бузана та Р. Літгла [3], У. Томпсона [4, 5], В.І. Пантіна [6-8], В.В. Лапкіна [8, 9] та ін., які містять обґрунтування різних моделей еволюції міжнародної системи або пропонують пояснення системних змін в історичному процесі. Втім, спроби теоретичного обґрунтування природи й досвіду еволюції міжнародних систем виявляють суттєву суперечливість висновків та узагальнень окремих авторів, а також вказують на відсутність узгоджених точок відліку та уявлень про формат еволюційних процесів, сферу їх охоплення та причинно-наслідкові зв'язки процесів та явищ.

В українській науковій літературі окремі концепції західних авторів, які вдавалися до еволюційного пояснення змін у міжнародних відносинах, розглядалися в статтях М.О. Андрущенка [10, 11], О.А. Коппель [12] та ін. авторів [13, 14].

Мета статті полягає в критичній оцінці та порівнянні методологічних принципів, які використовуються в дослідженнях, присвячених еволюції міжнародної системи. В контексті описання еволюційних тенденцій та імпульсів, що обумовлюють розвиток системи міжнародних відносин, автор звертається насамперед до науково-теоретичних розробок і гіпотез, покликаних пояснити причинність і способи переходу міжнародної взаємодії від одного стану до іншого. Авторська концепція полягає в тлумаченні процесу еволюції міжнародної системи як зміни її станів, у тому числі в проміжку між докорінними структурними зрушеннями, які визначають нові принципи в побудові системних зв'язків.

Стосовно міжнародних відносин, у широкому сенсі еволюція означає перехід міжнародної взаємодії в іншу якість, яка обумовлює набуття міжнародною системою нових структурних ознак. Такі зміни дозволяють стверджувати про встановлення нових принципів організаційної побудови та функціонування міжнародної системи, не властивих відносинам попередньої доби. З цієї точки зору суттєві структурні зміни слугують підставою для висновку про початок відліку існування нової системи, властивості якої мають посутні відмінності від попередньої.

Натомість у вузькому розумінні еволюційний підхід дозволяє розглядати процес змін як корекцію міжнародної взаємодії без перегляду структурних ознак і властивостей системи. Значні зміни в межах відносної стабільності структурних характеристик міжнародної системи теж можуть

описуватися й визначатися як ознака еволюційного процесу. На думку автора, така динаміка може вказувати або на значні перестановки у відносинах між елементами системи, або на її перехідні стани, які ведуть чи можуть призвести до появи нових змістовних властивостей, включно з корективами політичної організації чи економічного підґрунтя міжнародної взаємодії. У спрощеному вигляді, принаймні в операційно-аналітичному сенсі, міжнародна взаємодія як процес чи комплекс процесів може розглядатися як своєрідна організаційна підсистема, що має власну логічну обумовленість та політичну динаміку. Суттєві методологічні труднощі виявляються на етапі оцінки ролі та значення поточних змін, які не призводять до перегляду структурних характеристик, пов'язаних з організацією міжнародної взаємодії, однак спричиняють зміни в характері відносин між основними елементами системи. Додатковим чинником, який ускладнює розробку адекватної методології еволюційної теорії, залишається визначення критеріїв зміни структурних ознак системи, або її переходу від однієї форми структурної організації до іншої.

Загальні аспекти методології дослідження змін у міжнародній системі

Відзначимо, що в дослідженні природи та структури міжнародних відносин системний принцип визнається й використовується багатьма методологічними течіями політичної науки. Однак оскільки аргументація різних наукових шкіл та течій побудована на абсолютизації певних факторів, тенденцій та структурних елементів міжнародної політичної взаємодії, не дивно, що й тлумачення ознак системності має відмінний характер. Внаслідок цього різні автори пропонують відмінні пояснення причинності, а також динаміки міжнародних політичних процесів, й відповідно – змін у структурі міжнародних відносин, які суттєво залежать від застосованих дослідниками схем політичного моделювання.

Більшість концептуально-теоретичних розробок школи політичного реалізму розглядають міжнародну систему як певний стан, який змушує держави адаптуватися до існуючої розстановки сил та впливів, визначає правила їх взаємодії й відповідно створює певний набір «структурних обмежень». Ці чинники впливають на державну політику, корегують зовнішньополітичні стратегії та зумовлюють досягнення кінцевих результатів, які можуть суттєво відрізнятись від початкових на-

мірів сторін. Утім, постановка проблеми в формі аналізу певних станів та ситуацій, коли за основу беруться процеси у відносно статично окресленому ракурсі, просторі і часі, відсуває на задній план визначення природи і характеру змін із різним терміном тривалості, які обумовлюють перебіг процесів та зрушень у межах системної організації міжнародних відносин. В такому разі дослідження перемінних чинників переноситься на рівень двосторонніх відносин та зовнішньої політики окремих країн.

Натомість у ліберальних концепціях теоретичного характеру міжнародна система вважається предметним полем, в якому відбуваються загальні процеси міжнародної взаємодії. Проте основна увага приділяється не структурним ознакам міжнародної системи чи більш-менш сталим закономірностям, які визначають поведінку держав як елементів системної взаємодії, а ролі раціональної політики як умови ефективного управління міжнародними відносинами, використанню політичних інститутів та їх впливу на міжнародні відносини та світову політику як комплекс транскордонних і транснаціональних процесів. Тому загальне сприйняття системності визначається як рамки взаємодії різних державних і недержавних акторів у межах світополітичного процесу.

В дослідженнях представників ліберально-ідеалістичного напрямку політології, в яких поширено тлумачення міжнародної системи як широкого й нерегламентованого процесу, аналіз політичних змін мотивується визначенням тенденцій і перспектив глобальної політичної динаміки, спробами їх політичного прогнозування і передбачення.

Порівняння реалістичного та ліберального підходів свідчить про суттєву відмінність між використанням понять «міжнародна система» та «світова політика». Різниця і підходах зумовлена неоднаковою розстановкою акцентів, які ставляться на структурних принципах міжнародних відносин, – у першому випадку, та на процесах міжнародної взаємодії, – в другому. Таким чином у спрощеному вигляді поняття міжнародні відносини вказує на систему реальних зв'язків між державами, які охоплюють результати їхніх дій та визначають простір світової політики, яка в свою чергу розуміється як набір різних форм взаємодії держав і недержавних акторів на міжнародній арені.

В дослідженні структурного рівня міжнародних відносин здебільшого використовуються методологічні інструменти загальної теорії систем.

З цієї точки зору міжнародна система виступає як структурна цілісність, яку характеризують єдність і взаємозв'язок її частин (елементів і компонентів) та сукупність відносин між ними. Основними ознаками системи вражаються: цілісність; якісна визначеність; умовна відмежованість відносно середовища; гетерогенність і структурованість; взаємодія частин системи між собою; взаємодія і зв'язок з навколишнім середовищем; наявність інтегральних характеристик; емерджентність (виникнення нових якостей, не властивих елементам, що складають систему); наявність цілей та їх сукупності, або ціленаправленість [15, с. 17].

Аналіз структурного рівня системи передбачає врахування низки специфічних обставин, факторів і форм залежностей. В цьому контексті мають значення:

- встановлення простіших одиниць – елементів, які складають систему та за певних умов можуть розглядатись як окремі системи;

- структурування підсистем як результатів часткової взаємодії між різними елементами всередині системи;

- визначення компонентів як результатів взаємодії підсистем, які можна розглядати у відносній ізольованості, тобто поза зв'язками з іншими процесами чи явищами;

- наявність внутрішньої структури зв'язків між компонентами системи, а також їхніми підсистемами;

- критерії, які забезпечують певний рівень цілісності системи (завдяки взаємодії компонентів система одержує інтегральний результат, однак властивості окремих елементів нетотожні властивостям системи);

- ієрархія системоутворюючих зв'язків, які виникають у на структурному рівні, об'єднуючи компоненти і підсистеми як частини в єдину систему;

- особливості та інтенсивність форм зв'язку з системами зовнішнього середовища.

Системна методологія обумовлює, що поєднання різних елементів як складових частин певної системи вимагає наявності суттєвих і регулярних зв'язків між ними. В цьому сенсі поняття про наявність «суттєвих» зв'язків передбачає, що саме вони з необхідністю визначають інтегративні властивості системи. Застосування цього правила до моделювання системи міжнародних відносин передбачає, що різні державні утворення чи територіальні соціальні/етносоціальні організми мають не тільки знати про існування один одного, але й

перебувати у стані відносно регулярних зв'язків між ними і прямих взаємних впливів. Інакше кажучи, ані Китай чи навіть Індія в період стародавніх Греції та Риму, про які європейці часів античності мали дуже непевні відомості, ані Японія в період її самоізоляції від Європи та США (1638-1854 рр.) не могли вважатися стандартними елементами міжнародної системи, сформованої унаслідок регулярної взаємодії державних утворень Старого Світу. Однак навіть наявність епізодичних міждержавних контактів не може вважатися чинником структурної композиції, якщо такі взаємини не мають ознак постійної взаємодії й не спричиняють взаємного впливу, що власне й вважається критерієм єдності елементів та інтегративних властивостей системи. За влучним висновком Ю. Павленка, до доби Великих географічних відкриттів людство, суворо кажучи, «єдиної системи собою не являло», але у так чи інакше «пов'язаних між собою протоцивілізаційних і цивілізаційних системах відбувалися принципово подібні зміни стадійного характеру, які найдоцільніше розглядати у площині єдності інтеграційно-диференційних процесів» [16, с. 197].

До базових факторів, які мають системоформуєчий характер, можна віднести кількість елементів системи, а також кількість та якість істотних зв'язків, властивих її окремим елементам. Утім, специфіка організаційної побудови соціальних систем зменшує ступінь невизначеності, обумовлений системоформуєчими факторами у їх «чистому» вигляді. Такі властивості системи, як цілісність, багатофункціональність, гнучкість та адаптивність, вказують на можливість змін як на елементному, так і на структурному рівні. Натомість інерційність та ієрархічність, сталість і стабільність, структурованість і динамічність, визначають спроможність системи витримувати руйнівні імпульси та відновлювати свою функціональність.

Важливу роль в еволюційному розвитку системи відіграє збереження її цілісності – властивості, згідно якої суттєві зміни, пов'язані з будь-яким компонентом системи, спричиняють вплив на інші її компоненти, що призводить до зміни систем в цілому, і навпаки, будь-яка суттєва зміна на структурному рівні системи так чи інакше відбивається на всіх компонентах системи.

В перебігу змін, властивих міжнародним відносинам, важливу роль відіграє інерційний чинник, який обумовлює необхідність певних часових інтервалів, яких потребує зміна станів системи,

тобто обумовлює часові межі переходу системи з одного стану в інший.

Багатофункціональність системи тісно пов'язана з такими властивостями як гнучкість та адаптивність і вказує на спроможність складної системи до реалізації певної множини функцій. В цьому сенсі поняття гнучкості передбачає спроможність системи корегувати цілі її функціонування в залежності від умов та стану підсистем, а адаптивність – спроможність системи змінювати свою структуру й обирати певні способи реагування (або «варіанти поведінки»), які визначаються новими функціональними умовами та/або впливом зовнішнього середовища.

З точки зору методології системного аналізу концепція функціонування соціальних систем, поряд із можливістю виникнення криз, які деформують стан системи та характер інтегративних зв'язків, передбачає діалектичні можливості їх еволюційного розвитку. Вектор еволюції може бути пов'язаний як зі змінами, які стосуються окремих елементів, що своєю чергою впливає на функціональні особливості системи, так і зі змінами на структурному рівні, зокрема внаслідок зміни співвідношення між різними елементами та/або корекції їхніх ролей.

Для схематичного пояснення процесів міжнародної взаємодії П. Циганков запропонував використовувати поняття «система», «структура», «процес» і «порядок», що створюють певний силовий ряд. При цьому остання дефініція («порядок») характеризується цим автором як концептуально-логічний чинник, пов'язаний зі збереженням цілісності системи чи покликаний пояснити спроможність системи витримувати напруження [17, с. 136]. Втім, кожне з цих концептуальних понять потребує уточнення з точки зору їх ролі та змісту в системному моделюванні. Таке твердження пов'язано з потребами визначення причин та обставин послідовної зміни станів міжнародної системи, включно зі з'ясуванням причинності набуття міжнародною системою нових якісних рис, обумовлених змінами її структурної будови.

Системний рівень аналізу міжнародної політики представлений в низці теорій та концепцій. Деякі з них, такі як структурний реалізм (неореалізм), теорія гегемоністської стабільності, теорія циклів, історико-системний та нелінійний аналіз політичних процесів, звертаються до аналізу станів та специфічних ознак міжнародної взаємодії, пов'язаних з поняттями «системи» та «структури».

Окремі автори та наукові школи застосовують різну методологію аналізу. Як стверджує В. Конишев, для структурного реалізму методологічною основою значною мірою слугував французький структуралізм, для теорії циклів і гегемоністської стабільності – структурно-функціональний підхід, для нелінійного аналізу політики – загальна теорія систем і спеціальні математичні дисципліни. Історико-системний напрям, який загалом поділяє ідею циклічності розвитку та вплив універсальних факторів, що впливають на політичні процеси, спирається на традиційні для гуманітарних наук й порівняно менш кодифіковані уявлення про системність [18].

За деякими нечисленними винятками характер тлумачення дослідниками проблематики еволюційних змін у міжнародних відносинах дозволяє умовно розподілити їх на три великі групи, кожна з яких користується певними загальними методиками визначення предмету аналізу. Основна увага першої групи сконцентрована на аналізі структури та структурних зв'язків, які визначають або впливають на відносини між елементами системи. Друга група робить акцент на політичних процесах, які розглядаються в історичній динаміці та мають певну спрямованість, що визначає характер і темпи змін. Третя група розглядає еволюцію як єдність інтеграційно-диференційних процесів, які уособлюють розвиток людства через становлення, розвиток і взаємодію комплексу цивілізаційних спільнот та вужчих соціальних організмів транснаціонального характеру. Застосувавши метод спрощення, пропонуємо розглядати представників цих груп як adeptів структурно-системного, світополітичного та історико-цивілізаційного напрямів.

Доцільно відзначити, що загальнонаукові методи системного аналізу тією чи іншою мірою застосовуються у переважній більшості досліджень, які спрямовані на визначення причинності змін і характеру еволюційних процесів у міжнародних відносинах. В широкому розумінні методологія загальної теорії систем надає можливість визначати властивості, структуру та функції об'єктів і процесів, які уявляються в формі системних комплексів зі складними міжелементними взаємозв'язками та наявністю взаємного впливу між самою системою організацією та її структурними елементами. В такому сенсі системний підхід дозволяє відстежувати зміни на структурному рівні міжнародної системи, пояснювати якісні відмінності між її станами та моделювати розвиток властивостей і

функцій системи з точки зору її цільового призначення.

Аналіз змін у міжнародних відносинах потребує розв'язання певних логічних суперечностей. Зокрема – між тяжінням системи до стабільного стану (тенденція, спрямована на збереження структурних ознак системи, що пояснюється чинником самозбереження) та процесами розвитку, які позначаються на зміні характеристик її елементів та на структурній будові. Інша суперечність стосується протиріч між стихійністю процесів, низьким рівнем їх передбачуваності та тенденціями, які уособлюють тяжіння до керованості та упорядкованості. Попри поступове ускладнення політичної організації міжнародної системи, чинники, пов'язані з виникненням криз чи одноосібними діями держав, спрямованими на перегляд існуючого стану відносин несиметричної взаємозалежності, рельєфно ілюструють слабкість міжнародних інституцій, покликаних сприяти поліпшенню загального стану безпеки та збереженню стабільності.

Вказані суперечності свого часу знайшли відображення в ініційованому неореалістами тривалому академічному спорі про співвідношення між анархією та ієрархією. За спостереженням К. Уолтса, побутові оцінки нібито вказують на певне зниження сфери дії «анархічних» тенденцій, зокрема в формі створення союзів, розширення міжнародних транзакцій, зростання чисельності міжнародних інституцій, однак ці явища лише створюють ефект «підміни понять» структури і процесу, не зачіпаючи суті реальних тенденцій [19, р. 27]. Відзначимо, що вказані твердження й досі яскраво ілюструють характер базових уявлень школи неореалізму як прикладу класичного втілення структурно-системного аналітичного підходу.

Принаймні, саме структурні обмеження у вигляді підтримання відносного паритету стратегічних ядерних озброєнь дозволили російському керівництву провести воєнну операцію проти Грузії (2008 р.), а згодом анексувати Крим та ініціювати збройний конфлікт у Донбасі (2014 р.), що виявило недієвість чинників економічної взаємозалежності та операціональну неспроможність мережі європейських міжнародних організацій, покликаних мінімізувати використання сили в міжнародних відносинах.

Зі свого боку, на відміну від структурно-системного, світополітичний підхід використовує

принципово відмінні прийоми логічного аналізу. На підставі емпіричних спостережень кінця ХХ ст. його представники стверджують, що міжнародні процеси справляють суттєвий «моделюючий» вплив не тільки на поведінку держав, але й на розвиток їх політичних систем. Розгалуження транскордонних зв'язків та ущільнення взаємодії державно організованих соціумів сприяли виникненню теорії світового суспільства [20], онтологічно пов'язаної з численними теоріями розширення демократії [21, 22].

Відзначимо, що в основу обох цих теорій покладено позитивістські принципи еволюції, обумовлені прогресивними змінами в певному, бажаному напрямі, які відбуваються по мірі розвитку продуктивних сил та суспільно-політичних процесів. Після розпаду біполярної системи теорія світового суспільства знайшла додаткові аргументи у стрімкому поширенні глобалізації. На тлі універсалізації економічних зв'язків, відокремлення автономної сфери міжнародних фінансів та стрімкого нарощування взаємодії в інформаційній сфері спостерігалось посилення неформальних ознак ієрархії, що вирізняли групу країн євроатлантичного співтовариства та створені ними міжнародні організації. Домінування євроатлантичного співтовариства спиралося на низку «позасистемних» критеріїв, оформлених у вигляді обов'язкових вимог до політичного устрою та функціональної спрямованості економічної політики.

По завершенні «холодної війни» очевидні переваги, здобуті євроатлантичним співтовариством, посилили прагнення країн «євроатлантичного ядра» консолідувати свої домінуючі позиції й забезпечити їх тривале закріплення в практиці міжнародних відносин. Внутрішні умови, що склалися в ході розвитку державних і політичних систем цих країн, були визнані в якості умовного стандарту та орієнтиру для країн системної периферії. В цьому сенсі загальний перелік складників моделі розвиненого демократичного суспільства передбачає наявність ефективної ринкової економіки, вільного, хоча й регульованого на державному рівні підприємництва, конкурентної політичної демократії та розвиненої системи соціальних гарантій і послуг.

Відомий британський дослідник Ф. Халлідей вирізняв чотири суттєвих наслідки розпаду радянського блоку та міжсистемного переходу наприкінці 1990-х рр., які сприяли перегляду уявлень про природу міжнародних відносин. Вони вклю-

чали зміни в відносинах між великими державами, усунення ідеологічного протиборства, принаймні в межах колишньої біполярної системи, нову хвилю змін на політичній карті світу та поширення демократії [23, с. 53-59]. Розглядаючи еволюцію міжнародної взаємодії з точки зору «домінуючої» реалістичної парадигми, Ф. Халлідей наголошував на тому, що реальні зміни в практиці міжнародних відносин зумовили постановку принаймні чотирьох важливих теоретичних проблем, які стосувалися гомогенності міжнародної спільноти, механізмів відносин між суспільствами за умов капіталізму, механізмів влади в сучасному світі, та проблеми балансу сил за відсутності основного конфлікту між великими державами [23, с. 62].

Важливий чинник, який сприяв популярності теорії світового суспільства та міжнародного співтовариства як відносно гомогенного «системного» та цивілізаційного ядра, полягав у формуванні спільної аксіологічної основи трансатлантичних відносин між США та країнами ЄС із долученням до неї окремих країн умовного «колективного Заходу» на кшталт Австралії, Нової Зеландії та Японії. Тривалість існування союзу НАТО як постійної безпекової інституції та координація підходів США та провідних держав європейського інтеграційного комплексу визначалася як прямий результат визнання ними спільних цінностей та зближення політичних культур. Попри гостру дискусію про співвідношення між багатостороннім підходом та індивідуальними односторонніми силовими діями США на міжнародній арені, зокрема за президентства Дж. Буша-молодшого, до обрання Д. Трампа президентом США принцип трансатлантичного зв'язку вважався принциповим, доцільним і непорушним, оскільки гарантував інтереси всіх учасників євроатлантичної спільноти та їх особливий статус у світовому балансі.

Нові ознаки, елементи та риси міжнародної взаємодії, які суттєво відрізнялися від практики попередніх епох, відіграли значну роль у модифікації міждержавних та міжсуспільних відносин. Серед них доцільно відзначити такі нові фактори, як ускладнення та ущільнення міжнародної взаємодії внаслідок процесів глобалізації світової економіки, виникнення комплексу зв'язків «складної взаємозалежності» в економічній та фінансовій сферах, посилення ролі міжнародних інституцій, включаючи міжнародні організації та режими, зміни аксіологічного характеру, пов'язані зі ставленням до прав людини та громадянських свобод,

зростання можливостей стрімкого поширення інформації та збільшення її обсягів. Попри те, що держава залишається основною організаційною формою політичних процесів і громадсько-політичного життя різних суспільств, роль і функції державних утворень змінюються паралельно зі скороченням обсягів та інтенсивності контролю над свідомістю суспільства в цілому та його окремих членів. Пріоритетного значення набуває набір «нових» функцій держави, пов'язаних з суперечливими наслідками глобалізації, нерівномірністю розвитку та загостренням економічної конкуренції. На перше місце висуваються такі вимоги, як розвиток людського капіталу, раціоналізація структури економіки з упором на технологічні інновації та підвищення енергоефективності та конкурентоспроможності, стимулювання розвитку освіти, науки та медицини.

Хоча усі перелічені імпульси виникають унаслідок прояву міжнародних процесів та є результатом міжнародної взаємодії державних суб'єктів та відповідних суспільств, реальні рішення, які призводять до свідомо спрямованих результатів та відповідних змін, виявляються можливими лише на національно-державному рівні, тобто на елементному рівні міжнародної системи. Втім, оскільки від характеру процесів та рівня розвитку окремих країн залежать їхній статус і можливості в політичній, економічній та культурній сферах, це закономірно впливає на співвідношення сил і впливів на міжнародній арені. Таким чином можна стверджувати, що політичний та економічний розвиток окремих країн є чинником, який безпосередньо впливає на перебіг міжнародних процесів та еволюцію міжнародної взаємодії. Інший комплекс, який обумовлює корекцію зв'язків між елементами системи, визначається переважно суб'єктивними політичними чинниками, пов'язаними з вибором тих чи інших рішень, які впливають на позиціонування провідних країн та їх взаємовідносини, включаючи створення союзів, коаліцій та інтеграційних об'єднань, участь у війнах, визначення умов миру та правил гри. Ці складові визначають конкретні обставини, що слугують підґрунтям для поточної корекції взаємодії міжнародних суб'єктів як еволюційних векторів за збереження відносної стабільності структури міжнародної системи.

В загальному вигляді теорія світового суспільства передбачає, що еволюція міжнародних відносин відбуватиметься внаслідок розвитку політичних систем у бік більшої гомогенності, що розши-

рить можливості взаємного сприяння розвитку та стабільності різних країн і суспільств й зміцнить засади партнерства у відносинах між ними. Водночас суттєва вразливість цієї концепції зумовлена фактичною нерівністю станів і можливостей різних країн. Хоча концепція світового суспільства в цілому чітко окреслює потенційний позитивістський вектор суспільної еволюції, виникнення такого структурного феномену в політичній практиці унеможливають глибокі міждержавні суперечності та відмінності суспільного устрою, які перешкоджають досягненню прийнятної рівня гомогенності. Процеси глобалізації підтверджують, що забезпечення досконалої демократичної організації суспільства та високих соціальних гарантій потребує високого рівня економічного розвитку та споживання, досягнення якого обумовлюється статусом економіки тієї чи іншої країни в системі міжнародної конкуренції. З урахуванням цього, ідея світового суспільства залишається абстрактним поняттям, покликаним символізувати умовну спільноту, яка охоплює різні політичні системи й населення всіх країн світу в глобальних масштабах.

Найбільш ґрунтовна критика тверджень, нібито глобалізація з часом призведе до виникнення світового суспільства та відповідних форм глобального управління, надходила з боку ідеологів американського неоконсерватизму. Заперечуючи заяви президента Б. Обами про недоречність коаліцій країн, «заснованих на розподільчих лініях давно минулої “холодної війни”», оскільки вони не відповідають «реаліям світу, пов'язаному узами взаємозалежності», Ч. Краутхаммер закликав не довіряти різноманітним прогнозам про посилення незахідних держав (Китаю, і можливо Індії) та не сприймати всерйоз запевнення, що США варто відмовитися від гегемонії, аби передати «легітимну владу» в міжнародній системі «співтовариству націй». На його думку, заяви про відмову США від гегемонії (виступ Б. Обами на 64-й сесії ГА ООН 2009 р.) безглузді й шкідливі, оскільки миру можна досягти або за допомогою гегемонії, або рівноваги сил, однак за відсутності гегемонії зберегти рівновагу сил у сучасному світі буде неможливо. Тому, зауважував Ч. Краутхаммер, «міжнародне співтовариство» – це хибна метафора для світу, керованого якоюсь багатополосною клікою не національних держав, а груп держав, що діють через багатосторонні організації – інституціональні (як, наприклад, МАГАТЕ) або створювані «за потре-

бою», як група П5+1, що вела переговори з іранської ядерної програми. Натомість Америка має свідомо продовжувати втілювати роль гегемона, забезпечувати рівновагу сил у різних регіонах та уникати обмеження своїх дій міжнародними бюрократичними чи нормативними структурами [24].

До поширених ідеалістичних концепцій світополітичного характеру належить і комплекс гіпотез та уявлень про новий зміст суверенітету, який суттєво відрізняється від стандарту державних повноважень «вестфальського зразка» (право володаря визначати «віру підданих» та офіційне дотримання умовних принципів невтручання у внутрішні справи). В переосмисленому вигляді тлумачення державного суверенітету ставить використання державних повноважень у залежність від забезпечення основних свобод і захисту прав людини. Втім, усі спроби домогтися загального визнання першості прав людини по відношенню до державної прерогативи застосування сили не мали успіху. Хоча стандарти прав людини формально вважаються загально визнаними, держави з різними формами правління за винятком хіба що країн ЄС вкладають у них різний зміст та обґрунтовують їх дотримання нормами національного законодавства. До того ж, окрім визнання пріоритету демократичних свобод у країнах розвинутої демократії, зовнішнього сприяння демократичним процесам та прямого тиску задля виконання певних стандартів, інші способи впливу мають зазвичай вельми сумнівну ефективність.

Невдача численних вправ прибічників ліберального інтервенціонізму поширити ліберально-демократичний устрій військовими засобами зумовили переоцінку перспектив майбутнього глобального соціального порядку. В своїй книзі «Світ, що не належить нікому» (2012 р.) відомий американський дослідник Ч. Купчан зауважує, що внаслідок структурних змін США напевно не зможуть підтримувати гегемонію, диктувати світу правила гри та подавати свою політичну модель як безальтернативну. Тому в перспективі світ очікує паралельне співіснування різних державних і світоглядних моделей, серед яких демократична модель буде лише однією серед інших. За нових умов світова політична структура визначатиметься співіснуванням різних центрів сили, які заперечуватимуть вестернізацію як обов'язковий атрибут передового економічного розвитку. Це може сприяти усталеному співіснуванню альтернативних політичних систем та ціннісних моделей, таких

як колективна автократія в Китаї, патерналістська автократія в Росії, племінна автократія чи теократичні системи на Близькому та Середньому Сході. Альтернативні центри сили суперничатимуть із Заходом, просуваючи власні моделі розвитку, а вихідці з країн Азії та Африки кидатимуть виклик стабільності політичних систем європейських країн [25].

Як бачимо, в ширшому розумінні еволюційні зміни визнаються в багатьох сучасних концепціях міжнародних відносин як реалістичного, так і ідеалістичного напрямку, які по-різному усвідомлюють об'єкт міжнародної системи та чинники, які забезпечують характер змін.

Еволюційна концепція глобальної політики Дж. Модельські

Прикладом найбільш детального застосування методології еволюційних змін фазово-циклічного характеру є праці англо-американського дослідника польського походження Дж. Модельські, в яких глобальна політична динаміка подається через зміну фаз домінування окремих великих держав. Підхід Дж. Модельські побудований на визначенні функціональних ролей, які окремі центри сили відігравали в світовій політичній системі в ході довгих циклів, обумовлених змінами в розвитку економіки та відповідною корекцією співвідношення сил.

Запропонована Дж. Модельські схема віддзеркалює зміни глобального лідерства великих держав, які відповідають фазам еволюції міжнародної політичної системи в період після 1500 р. Впродовж цього періоду Модельські вирізняє декілька послідовних циклів змагання провідних держав, які виступали в ролі світових лідерів (Португалія – Нідерланди – Велика Британія – США) та їх провідних конкурентів (Іспанія – Франція – Німеччина – СРСР).

Розглядаючи дослідницький метод Дж. Модельські як структурно-функціональний, відзначимо, що основну роль у запропонованій їм схемі займає визначення відмінностей між «світовим лідером» і «челенджером», який оспорує його глобальну першість. Еволюційна схема Модельські містить пояснення специфічних ознак, які дозволяли країнам-лідерам та їх головним конкурентам здобувати провідну роль та здійснювати переважаючий вплив на формування структури міжнародної системи. Водночас сам механізм зміни гегемонічного лідера або провідної глобальної держави

не дістав адекватного теоретичного роз'яснення, яке замінюється емпіричним описанням конфронтаційних чи мирних форм таких переходів. Утім, емпіричні спостереження далеко не завжди дозволяють чітко зафіксувати момент зміни гегемона, або навіть встановити з певною точністю тривалість перехідних етапів, які передували такій зміні ролей, особливо якщо попередня і наступна держава-лідер виступають у якості союзників.

Концепція та сформульована на її основі аналітична модель ґрунтуються на поєднанні елементів структурного, функціонального і світополітичного підходів. Методологія аналізу використовує теорію «довгих циклів», яка являє собою еkleктичний синтез різних розробок Ф. Броделя, І. Валлерстайна та ряду американських істориків і політичних дослідників, у першу чергу П. Кеннеді. Сам автор еволюційної моделі глобальної політики, акцентуючи увагу на проблемі «зльоту і падіння світових держав», розглядає рамки свого дослідження як світополітичні, що відображають світоглядний підхід теоретиків світової політики і глобального суспільства. Разом з тим Дж. Модельські стверджує, що структурна світова політика і теорія довгих циклів не зводяться до підйому і занепаду світових держав. На його думку, більш важливим завданням у рамках відповідної методології є дослідження розвитку та еволюції світової політичної системи, яка «радикально відрізняється від тієї, що існувала тисячу років тому (якщо у той час вона взагалі мала місце), та тієї, що існуватиме через сто-двісті років» й матиме зовсім інший вигляд» [26, с. 62].

Унікаючи визначення стартового, пункту формування світової політичної системи, Дж. Модельські в якості умовної відправної дати називає 1000 р н. е., оскільки «саме з цього моменту можна вести мову про зародження світової системи як системи глобальної (й одночасно як системи державнацій) у ході процесу, якому ще тільки належало повністю розгорнутися» [27, с. 125]. Якщо ж мова йде про початок формування регулярних зв'язків, «глобальна система, включаючи світову політичну систему, народилася десь близько 1500 р». Така хронологічна відмітка пов'язана з тим, що для появи глобальної океанської системи необхідні певні технологічні, соціальні, політичні та економічні передумови [27, с. 125].

Серед основних понять і категорій, якими оперує Дж. Модельські, – «еволюція глобальної політики» як процес, що відображає розвиток світової політичної системи; «структурний аналіз світової

політики» як метод, який описує взаємодію великих держав – найважливіших елементів міжнародної системи, ключовим механізмом якої в останні століття був зліт і занепад світових держав; «етапи еволюційного процесу» і відповідні їм «цикли глобального лідерства».

Дж. Модельські виділяє три «фази еволюції глобальної політики», які включають:

- євразійський цикл, чи євразійський транзит, позначений спробами створення європейської та азійської, а потім, в результаті монгольського завоювання, світової (євразійської) імперії (930-1420 pp.);

- західноєвропейський цикл - виникнення «глобального ядра» в Західній Європі як центру світової системи (1420-1850 pp.) і встановлення європейського режиму балансу сил після 1713 р.;

- постзахідноєвропейський цикл – формування «глобальної організації» після 1850 р., яка бл. 2100 р. ймовірно повинна завершитися оформленням світової [політичної] системи [27, с. 129].

Дж. Модельські припускає, що подальша еволюція веде до консолідації міжнародної взаємодії, що в підсумку має призвести до встановлення стабільної світової політичної організації. Передбачається, що в перспективі, в рамках чергового еволюційного етапу, можливе «поступове поглинання неформальних функцій глобального лідерства» міжнародним демократичним співтовариством, що тягнє до формалізації повноважень, які передбачатимуть глобальну відповідальність. Таким чином, траєкторія світової політики протягом останнього тисячоліття символізує рух від невдалих спроб побудови світової імперії, через функціонально складніші моделі глобального лідерства, до все більш демократичних форм майбутньої глобальної організації [26, с. 63].

В запропонованій Дж. Модельські схемі «довгі цикли» глобального політичного процесу з довжиною бл. 120 років об'єднуються у більш тривалі періоди або «епохи» глобальної політики. Т. ч. кожний період глобального політичного процесу складається з чотирьох довгих циклів, а кожний 120-річний цикл утворює фазу глобального політичного процесу, тобто процесу конструювання глобальної політичної організації [27, с. 128]. В рамках 120-річного циклу виділені чотири етапи, що характеризують «визначення порядку денного», «побудову коаліцій», «макрорішення» і «виконання». Під визначенням порядку денного маються на увазі глобальні проблеми, що мали центральне значення при формуванні конкретного довгого

циклу. В цьому сенсі глобальні проблеми задають напрям світовій політиці на наступні 100 років.

Західноєвропейська ера розглядається Дж. Модельскі як період формування «глобального ядра» й тієї мережі зв'язків, об'єднуючись навколо якої структури співпраці поступово починають складатися у світову систему [27, с. 130]. Дж. Модельскі стверджує, що довгі цикли стали засобом формування ядра, довкола якого у нинішню епоху складається глобальна організація. Цикли глобальної політики не зводяться до зльотів і падіння світових держав. Вони містять певний телеологічний елемент, відображаючи більш глибокий сенс – «процес побудови глобальної політики через стадії передумов, ядра та організації». У тих держав-лідерів, чий зусилля «сприяють створенню глобального порядку, є шанси знайти широку підтримку». Тому ймовірність досягнення ними успіху вища, ніж у їхніх конкурентів. У ході системної еволюції особливу увагу приділено фазам «макрорішення», на які в попередні епохи припадали великомасштабні протогобальні, а згодом і світові війни між ворогуючими коаліціями. Дж. Модельскі розцінює результати воєн як нав'язування колективних рішень, які на певний час «ставали обов'язковими для всієї світової системи», визначаючи структуру лідерства на наступний період. Подібно до того, як виборчі кампанії і передвиборна боротьба, перериваючи перебіг політичного життя нації, визначають його подальший хід, «світові війни надавали форму політиці глобальної системи і кожному довгому циклу» [26, с. 66].

Цікавим видається прогноз, що стосується нинішнього, другого циклу постзахідноєвропейської ери системної еволюції, який охоплює період 1945/1973-2050 рр. У рамках цього циклу визначальними віхами названі 1973 р. (формування демократичної спільноти), 2000 р. (демократичний транзит) і 2026 р. (уявний «субститут глобальної війни»). Сенсом наступної фази еволюції глобальної політики Дж. Модельскі називає оформлення глобальної політичної організації, яке віднесено до наступного циклу, який імовірно має початися в кінці XXI ст. [27, с. 129].

Зміст еволюційної концепції Дж. Модельскі виражено наступними тезами:

- Застосовано своєрідне еволюційне тлумачення системоутворення і переходів системи з одного стану до іншого, в основу якого покладено оцінку рольових значень принципів елементів системи.

- Функція лідерства вважається основним організуючим принципом міжнародної системи. Вона здійснюється домінуючими державами-націями, які послідовно змінюють одна одну.

- Лідерство – по аналогії з принципом влади в державно-організованих політичних системах – подається і розглядається як аналог інституту влади в системі міжнародних відносин.

- Ототожнення лідерства і влади означає екстраполяцію рольового фактора на організацію міжнародної взаємодії, включаючи такі характеристики, як співвідношення сил, конкуренцію в боротьбі за вплив і панування, полярність і т. п.

- Еволюційні зміни тісно пов'язані зі змістом світового лідерства, якому властиві елементи генеруючої функції. До цих елементів належать: політико-стратегічна організація глобального радіусу дії; передова економікою; відкрите суспільство; чутливість по відношенню до глобальних проблем.

Ключовою глобальною проблемою в другому циклі постзахідноєвропейської ери Дж. Модельскі вважає інтеграцію в сенсі підведення під глобальну організацію соціального фундаменту. В якості такої основи вбачається «зародження глобального демократичного співтовариства», в рамках якого може виникнути альтернатива глобальній війні як досить примітивному механізму відбору глобального лідера, що використовувався в ряді попередніх циклів [27, с. 133].

Очікувані перспективи створення більш досконалої глобальної організації міжнародної системи пов'язуються зі створенням «повноцінної політичної структури федералістського типу», яка зможе замінити звичні форми глобального лідерства [27, с. 133]. За прогнозом Дж. Модельскі, роль США як глобального лідера матиме певне, хоча й не вирішальне значення «в структурі глобальної політики XXI ст.». У подальшій перспективі глобальна організація ймовірно «поєднуватиме лідерство, здійснюване світовою державою в “традиційній” або іншій формі, та елементи універсальної організації федералістського типу – ще незрілі, експериментальні й схильні до еволюційних змін». Висловлюється припущення, що «універсальна організація» поступово зосередить у своїх руках управління поточними справами, тоді як «глобальне лідерство, яке реалізуватиметься через міжнародні інститути або особливі тимчасові коаліції, буде грати незамінну роль при вирішенні пріоритетних глобальних проблем» [27, с. 133].

Полемізуючи з Р. Кохейном, Дж. Модельські вбачає елементи невизначеності в поєднанні гегемонії, як «переваги в матеріальних ресурсах», з формуванням більш досконаліх, ніж гегемоністські, міжнародних режимів. У цьому сенсі потреба в збереженні функції лідерства пов'язується з реагуванням на кризові ситуації, яка вимагають інноваційних відповідей. Беручи як даність, що глобальна система й надалі буде «переживати кризи і стикатися з глобальними проблемами, для вирішення яких знадобиться глобальне лідерство традиційного типу», Дж. Модельські пропонує вихід цілком у дусі ліберально-ідеалістичного підходу з елементами конструктивізму. За його припущенням, глобальне лідерство нового типу «здійснюватиметься на тлі зародження демократичної спільноти, яка буде згладжувати його, та більш інформованої світової громадської думки, що пильно стежитиме за його діями» [27, с. 134]. За таких умов, у XXI ст. рутинна співпраця триватиме навіть у періоди послаблення лідерства США (в фазах його делегітації і деконцентрації), однак саме лідерство залишиться затребуваним для реалізації проектів, пов'язаних зі структурними змінами [27, с. 134].

Якщо в ході подальшої еволюції виникне зріла «світова організація», яка зможе обійтися без глобального лідерства, її атрибутами повинні стати федералістські органи прийняття спільних рішень, здатні запобігти глобальній війні. В ролі її атрибутів передбачаються обмежені військові сили (включно з фінансуванням і забезпеченням стеження за тим, що відбувається на земній поверхні з космосу), автономна система поповнення дохідної частини квазіфедерального бюджету, демократична спільнота й «низові» механізми, що полегшуватимуть пошук відповідей на глобальні проблеми. Оскільки системні війни минулого розглядаються не як елемент випадкового розвитку подій, а як важіль перерозподілу сил і встановлення нових правил міжнародної взаємодії, нова системна організація повинна буде знайти спосіб вирішення цієї проблеми у форматі, що замінюватиме глобальну війну. Однак доти, доки ці умови не будуть виконані, реальне глобальне суспільство не зможе сформуватися, що завилує збереження потреби в глобальному лідерстві «традиційного типу» [27, с. 135].

Еволюційна теорія про причини та наслідки світової економічної кризи

В 2009 р., оцінюючи значення глобальної економічної кризи, відомий американський дослідник І. Валлерстайн пояснював її з точки зору циклічно-хвильової природи світової капіталістичної системи [28]. За його оцінкою, всім складним соціальним системам властиві циклічні ритми. Так, період 1945-1970 рр. розглядається як етап найбільш потужного піднесення у межах довгого циклу економічної кон'юнктури, що співпав зі встановленням глобальної гегемонії США – найпотужнішої в світовій історії домінуючої держави. Натомість події у 1965-1970 рр. спостерігалось суміщення точок спаду в двох паралельних циклах – економічної кон'юнктури та військово-політичної гегемонії. Однак на тому етапі капіталістичній системі, попри демонтаж колоніальної імперії і поразку США у в'єтнамській війні, вдалося уникнути суттєвих струсів та вирівняти баланс. Відвернення системної кризи капіталістичної економіки було досягнуто за рахунок скорочення виробничих витрат унаслідок перенесення виробництва до країн, що розвиваються, та згодом – відкриття доступу до нових ресурсів і ринків після розпаду радянської сфери впливу та поразки СРСР у «холодній війні». Триумфальний наступ правоконсервативних сил був позначений скороченням системи соціальних гарантій у розвинених країнах та переходом від одержання прибутку в виробничій сфері до різноманітних фінансових маніпуляцій і сприяння споживанню за допомогою кредитів. Однак «неоліберальна» глобалізація, що сприймалася як символ зміцнення гегемонії США, невдовзі призвела до суттєвого перерозподілу світового багатства, краху спекулятивної фінансової системи, поширення боргової кризи та стагнації глобальної економіки. Саме ці чинники й визначали головні ознаки й наслідки структурної кризи 2008 р.

За висновком І. Валлерстайна, сенс гегемонії полягає у спроможності домінуючої держави встановлювати правила гри, які дозволяють вилучати прибуток і підтримувати світовий порядок, за якого підприємці можуть збільшувати свої статки. На його думку, хитка стабільність вкрай розбалансованої системи, яка досі відвертає настання остаточного фінансово-економічного краху, ґрунтується на виконанні американським доларом ролі резервної валюти, яка слугує засобом заощадження. Потенційна загроза краху долара виглядає як кульмінація суцільної кризи, що спричинить спалення резервів, розпад інфраструктури економічних зв'язків і масові соціальні заворушення.

Сценарій глобальної кризи змушує ретельніше розглянути зміст, який має виконувати функція гегемонії як «квазімонополія на геополітичну владу». Суть у тому, що роль гегемона включає не тільки здатність диктувати правила, за якими діє міждержавна система, та гарантувати способи збільшення капіталу. Емпіричний досвід показує, що роль гегемона виконували ті країни, яким унаслідок різних обставин вдавалося створити найбільш ефективний виробничий механізм, виграти «тридцятилітню війну» з основним суперником, та згодом утримувати досягнуту монополію. Однак кінець кінцем гегемонія схиляється до занепаду, спричиненого зростанням економічної ефективності інших країн та їх небажанням коритися диктату держави-гегемона. З цього приводу слід відзначити специфіку теперішньої фази міжнародної взаємодії, яку характеризує скорочення військово-політичного впливу США, принаймні за адміністрацій Б. Обама та, ще більшою мірою, – Д. Трампа, а також відсутність прямих претензій інших потужних країн успадкувати відповідальність за вирішення глобальних проблем.

Певні ознаки вказують і на пошук альтернатив сучасній капіталістичній системі. До цих пошуків причетні різні групи впливу, як із середовища правоконсервативних кіл, представлених колами менеджменту та фінансового капіталу, так і теоретики лівого спрямування та учасники анти-системних рухів. Прибічники першого напрямку обстоюють модернізацію капіталізму на основі збереження ієрархії, експлуатації та поляризації, які, не виключено, матимуть жорсткіші ніж зараз форми та прояви, ймовірно у вигляді нового неоколоніалізму. Інший напрям моделює перспективи відносно демократичної та егалітарної системи, побудованої на раціональному й довгостроковому розподілі ресурсів. При цьому адекватні рецепти розв'язання структурної кризи капіталізму наразі відсутні. Саме це й виглядає найбільш невтішним висновком, який свідчить про неусвідомлення уроків криз 1929, 1973 та 2008 рр. та неспроможність домінуючих політичних еліт відвернути подальше загострення глобальних економічних і політичних дисбалансів.

Детальна схема еволюції міжнародної системи, побудована на співставленні й суміщенні довгих хвиль економічної кон'юнктури та циклів глобальної гегемонії, була запропонована російським дослідником В. Лапкіним [9]. На його думку, ступінь розбалансування міжнародної системи не дозволяє

розраховувати на відновлення докризового стану, що ставить під сумнів доцільність спроб відновити зруйнований status quo. Натомість стає очевидною потреба в критичному перегляді попередніх підходів з погляду прогнозування еволюційної трансформації, яка зумовлює перехід глобальної системи до нового стану.

Вслід за І. Валлерстайном та іншими критиками неоліберальної доктрини (А. Грінспен, Р. Скідельські, Дж. Сорос), В. Лапкін відзначає, що криза 2008 р. нанесла нищівного удару по численних теоретичних моделях так званого «сталого розвитку» і поширеним уявленням про непохитність глобального світового порядку [9, с. 6-7]. Схожість кризи 2008 р. з біржовим крахом 1929 р. свідчить про завершення повного 80-річного циклу еволюційного розвитку глобальної економічної і соціально-політичної системи. Така аналогія актуалізує постановку проблеми в дусі К. Поланьї, який на підставі досвіду Великої депресії 1930-х рр. намагався знайти інституціональні альтернативи тодішньому світовому порядку.

Зміст цього циклу В. Лапкін бачить у послідовному поширенні гегемонії США на різні сфери – військово, інноваційно-технологічну, фінансово-економічну, культурно-інформаційну та міжнародно-політичну, яка остаточно закріпилася внаслідок розпаду СРСР у 1991 р. Специфіка ситуації після кризи 2008 р. полягає у відсутності у США прямого конкурента, який би претендував на роль нового глобального гегемона. Попередній перехід ролі лідера від Великої Британії до США охоплював цілу епоху – від початку ХХ ст. по 1941-1945 рр., та відбувався асинхронно по різним складниках: спочатку в сфері технологій та фінансів, а згодом – у сфері міжнародної політики. Однак у ситуації 2010-х рр. така альтернатива відсутня. Китай на цю роль не претендує, оскільки функціонально може претендувати лише на роль лідера глобальної альтернативи існуючому світовому порядку, а не на роль «спадкоємця, покликаного здійснити його відновлення через оновлення капіталізму» [9, с. 10].

Однак іронія полягає в тому, що накопичений потенціал дозволяє США ефективно стримувати процес формування нових світових центрів могутності, однак «лише посилює драматизм проблем поточної кризи» [9, с. 10]. При номінальній лідерстві США не здатне зупинити розбалансування міжнародної системи, яке знаходить прояв у стрімко зростаючій нерівності, ресурсних домаганнях «благополучних» і «бідних» країн, появи нових ви-

кликів порядку та стабільності, що суттєво позначаються на еволюційних перспективах сучасної цивілізації.

Як стверджує дослідник, вивчення складних, інтенсивно еволюціонуючих систем, потребує методології, придатної для описання послідовності еволюційних циклів, у даному випадку – взаємопов'язаних змін структури та функцій глобальної міжнародної системи. Запропонована В. Лапкіним модель використовує основні елементи світ-системного підходу школи Ф. Броделя – І. Валлерстайна та циклічні уявлення про природу глобальних економічних і соціально-політичних процесів. Розроблена схема ґрунтується на синхронізації економічних циклів М. Кондратьєва (50-60 років) і «циклів гегемонії» (100-150 років), кореляція між якими не завжди простежується. Однак на відміну від засновників світ-системної школи, які вважали тривалість довгих економічних циклів незмінною, В. Лапкін обстоює твердження, що в останні десятиліття їхня тривалість скорочується. Таким чином, окрім циклів гегемонії, запропонована модель використовує чотирьохфазні еволюційні цикли (здвоєні цикли Кондратьєва з функціональним розрізненням кожної з чотирьох фаз і покрововим скороченням тривалості понижувальних хвиль при постійній тривалості підвищувальних хвиль).

Синхронізація циклів кон'юнктури та гегемонії дала змогу уникнути штучного розмежування фінансово-економічної та міжнародно-політичної гегемонії. Послідовність еволюційних етапів включає фазу *технологічного перевороту* (або інноваційного ривка), *великих потрясінь* (або репродукційної релаксації), *революції міжнародного ринку* (або репродукційного ривка) та *структурної кризи* (або інноваційної релаксації).

В рамках еволюційного циклу, який пропонується вважати універсальним, фази інновації та репродукції аналогічні чергуванню періодів диференціації та інтеграції. На фазу *технологічного перевороту* припадає поява особливих регіонів і політичних структур, які ефективно формують і освоюють інновації. Натомість у фазі *революції міжнародного ринку* спостерігаються поширення нових політичних і господарських практик, розробка загальних стандартів споживання та виробництва.

Запропонована схема «еволюційної динаміки міжнародної економічної і політичної системи» (див. Таблицю 1) охоплює три останні еволюцій-

них цикли тривалістю бл. 250 років. На початок XXI ст. у цій схемі припадає фаза великих потрясінь (2005-2017 рр.), яка включає три періоди – зростаючої нестійкості (2005-2009 рр.), великої депресії (2009-2013 рр.) та загальної дестабілізації (2013-2017 рр.) [9, с. 18-19].

Таблиця 1.

Еволюційна динаміка міжнародної системи

Фази еволюційних циклів	Датування циклу та його окремих фаз		
	цикл 1789- 1897	цикл 1897- 1981	цикл 1981- 2041
Фаза технологічного перевороту (або <i>інноваційного ривка</i>)	1789- 1813	1897- 1921	1981- 2005
Фаза великих потрясінь (або <i>репродукційної релаксації</i>)	1813- 1849	1921- 1945	2005- 2017
в т. ч. період зростаючої нестійкості	1813- 1825	1921- 1929	2005- 2009
в т. ч. період великої депресії	1825- 1837	1929- 1937	2009- 2013
в т. ч. період загальної дестабілізації	1837- 1849	1937- 1945	2013- 2017
Фаза революції міжнародного ринку (або <i>репродукційного ривка</i>)	1849- 1873	1945- 1969	2017- 2041
Фаза структурної кризи (або <i>інноваційної релаксації</i>)	1873- 1897	1969- 1981	2041

Серед основних припущень запропонованої циклічної моделі її автор називає базовий «12-річний ритм, що синхронізує основні процеси світової динаміки» та «покровове скорочення (на ті ж 12 років)» тривалості понижувальних хвиль у фазах великих потрясінь і структурної кризи при постійній тривалості підвищувальних хвиль у фазах технологічного перевороту і революції міжнародного ринку [9, с. 20].

Схема базується на взаємообумовленості економічних факторів, у т. ч. функціональної залежності зростання виробництва від «вільного попиту» та зростання інновацій – від наявності «вільного капіталу». Проте далеко не всі запропоновані в таблиці періоди виглядають відповідними реальним політичним умовам. Наприклад, наполеонівські війни та Перша світова війна припадають на фазу технологічного перевороту, й лише Друга світова війна поміщена в фазу великих потрясінь (1921-1945 рр.), разом з відносно спокійним періодом 1813-1849 рр.

В прогнозі автора схеми період 2013-2017 рр. розцінювався як етап прискореного руйнування усього попереднього соціально-політичного світопорядку. Принаймні ці зауваження відповідають дійсності, позначеної загостренням загальної геополітичної конфронтації та дестабілізації. Однак теперішні реалії ніяк не підтверджують висловлене В. Лапкіним припущення, що впродовж вказаного періоду, внаслідок нового «переділу світу» глобальна система буде знову інтегрована, «принаймні в її більшій частині» [9, с. 24].

Висновки

Огляд існуючих концепцій еволюції міжнародної системи дозволяє сформулювати деякі підсумкові узагальнення.

1. В еволюційних концепціях використовується ряд універсальних і специфічних понять, таких як регіональні і глобальні процеси, еволюційні цикли, міжнародна політична система та критерії її ускладнення в різних фазах політичної трансформації. Існуючі концепції міжнародно-політичної еволюції істотно розрізняються між собою за змістом їх базових моделей, які засновані на принципах структурно-функціонального або світополітичного підходу.

2. За критерієм вибору об'єкта аналізу структурно-функціональні концепції орієнтовані на фіксацію, інтерпретацію і прогнозування процесів на макрорівні, пов'язаних зі зміною структури міжнародної системи. До таких елементів структури належать характер полярності системи, розстановка сил між основними акторами, зміна системоутворюючих чинників. Друга група (концепції світополітичного характеру) оцінює еволюційні зміни на середньому рівні. Предметом аналізу в контексті регіональних і глобальних процесів є вплив цих процесів на міжнародну взаємодію політичних і громадських інститутів різних державних утворень, а також на формування інституційних форм багатосторонніх відносин міжнародних суб'єктів. В рамках запропонованої градації під мікрорівнем мають на увазі еволюційні процеси та зміни, що відбуваються в межах політичних систем окремих держав, у залежності від їх ролі в структурі міжнародної взаємодії і впливу на транснаціональні соціально-політичні процеси. У змістовному плані в концепціях другої групи «міжнародна політична система» розглядається суто в світополітичному ключі – як сукупність політичних систем, співіснування яких призводить до взаємодії політичних

і громадських інститутів різних державно-політичних утворень (політій). Використання цієї категорії було безпосередньо пов'язане з теорією міжнародного суспільства/світової спільноти, й покликане забезпечити політологічну інтерпретацію та пояснення інституційних рамок цього політичного феномена.

3. Процеси глобалізації розглядається як імпульс прискорення еволюції міжнародної політичної системи на новому етапі, обумовленому перетворенням ресурсних і інформаційних потоків в транснаціональні. В цьому сенсі соціально-політичний, або світополітичний підхід інтерпретує еволюцію в першу чергу як процес становлення і зміни міжнародної політичної системи. Прихильники цього підходу стверджують, що посилення взаємодії різних політичних систем створює додаткові можливості та варіанти розвитку, прискорюючи еволюцію окремих держав-політій.

4. Аргументи прибічників світополітичного підходу зводяться до наступного:

- Глобалізація призвела до ущільнення фінансових, технологічних, інформаційних зв'язків. Інтернаціоналізація ресурсних та інформаційних потоків сприяла збільшенню «прозорості» кордонів між політичними системами, прогресуючому залученню країн світу в міжнародні політичні процеси, спробам формування більш-менш загальних норм поведінки політичних суб'єктів, використання ними єдиних «правил гри».

- Тенденції останніх десятиліть викликали зростання ступеня складності міжнародної політичної системи як такої, в результаті чого вона стає все більш «взаємозалежною і динамічною».

- В умовах глобалізації міжнародна (і в граничному значенні – світова) політична система продемонструвала ряд ознак, які дозволили розглядати її як більш-менш інтегровану цілісність, яка не тотожна сумі її складових компонентів і набуває власних закономірностей розвитку [29].

5. Аналіз тенденцій глобалізації, пов'язаних з формуванням нових елементів міжнародної політичної системи, зумовив висунення конструктивістської гіпотези про те, що ущільнення процесів міжнародно-політичної взаємодії веде до формування «поліцентричної світової політики». За словом її автора Дж. Розенау, в просторі світової капіталістичної системи співіснують два комплекси всесвітньої політики. Вони представлені конкуруючими один з одним типами спільнот: утвореннями, побудованими за національно-державним

принципом, і різноманітними транснаціональними організаціями, органами, групами, особистостями і т. п., які створюють та наповнюють павутину соціальних відносин. В рамках цієї гіпотези висунуто припущення, що формування «транснаціональних соціальних просторів» веде до виникнення «транснаціонального громадянського суспільства», форми прояву якого мають самостійну природу й не залежать від кордонів і функцій державних суспільно-політичних утворень. За висловом У. Бека, відмінна риса поліцентричної світової політики полягає в тому, що в її рамках ні капітал, ні національно-державні уряду, ні універсальні міжнародні організації (ООН, Світовий банк) чи неурядові суб'єкти нового типу «не мають виняткового права голосу». Вони борються «за досягнення своїх цілей», хоча і «з різними шансами на успіх» [30, с 69].

6. Емпірична перевірка вірогідності концепцій світополітичного характеру видається досить складною й проблематичною. На базовому, національно-державному рівні, оцінка наслідків глобалізації не викликає особливих різночитань, оскільки в кожному конкретному випадку є можливість оцінювати структурну диференціацію та зміни в політичних системах. В якості еволюційних проявів такої диференціації можна розглядати посилення нормативів, покликаних розмежовувати владу і власність, експериментування з пошуком ефективних форм функціонального поділу влади, створення нових політичних інститутів і формування громадянського суспільства. Більш того, можна простежити прямий взаємозв'язок процесів, що відбуваються на національному рівні, з розширенням універсальних форм міжнародної взаємодії, у першу чергу в контексті демократизації та поширення атрибутів відповідальної влади в різних країнах і регіонах.

7. Впродовж 1990-х – першої половини 2000-х рр. міжнародні процеси пов'язувалися з посиленням гомогенності та універсалізації політичних систем, поширенням стандартизованих форм демократії і відповідних громадських інститутів. На певному етапі глобалізація сприяла кризі «закритих» авторитарних режимів і демократизації політичних систем багатьох країн, що розвиваються. У цьому сенсі тенденція до ускладнення політичних систем на національному рівні супроводжувалася їх уніфікацією і зменшенням різноманіття в між-

народному контексті. Проте, загальні наслідки глобалізації мають суперечливий характер, що ускладнює оцінку прогнозів еволюції міжнародної політичної системи, як і перспектив підвищення ролі різноманітних недержавних акторів, які здебільшого переслідують протилежні інтереси.

8. Емпіричні дані, пов'язані з періодом після фінансово-економічної кризи 2008 р., не дають підстав вважати, що, попри певний перерозподіл функцій між виконавчою владою і «третім сектором», роль державності в забезпеченні базових критеріїв забезпечення життєдіяльності суспільства знижується або відступає на другий план. Оскільки в різних країнах і регіонах фактори виробництва, перспективи розвитку та умови життя населення різні, збіг інтересів громадських і державних політичних структур по одних питаннях не обумовлює їх збігу чи єдності по інших. При цьому державна влада залишається єдиним легітимним рівнем прийняття рішень, від яких залежать успішність функціонування державно-політичного організму і його конкурентоспроможність у міжнародному контексті. Вказані причини не дозволяють розглядати згортання базових функцій держави як ймовірну тенденцію, оскільки мало не головним результатом кризи державності в сучасному світі є збільшення числа недієздатних держав, що «не відбулися» або втратили можливість забезпечувати внутрішній порядок і соціальні гарантії.

9. З огляду на висловлені зауваження, фактори еволюції міжнародної політичної системи, вочевидь не слід тлумачити як лінійний процес, що веде до створення планетарної світополітичної спільноти з запрограмованим формуванням спільних інститутів і формальних структур, що набуватимуть управлінських та адміністративних повноважень. В теоретичному сенсі видається можливим лише часткове й вимушене делегування державами деякої частки свого суверенітету міжнародним агентствам, покликаним забезпечувати виконання колективних функцій міжнародної системи та сприяти розв'язанню глобальних проблем. Проте з'ясування перспектив та ефективності таких форм співпраці потребує використання інших спеціалізованих інструментів аналізу, включно з порівняльним аналізом зовнішньої політики та моделюванням інституціональних форм міжнародно-політичної взаємодії.

ПОСИЛАННЯ:

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Ю. Новикова и Т. Велимеева. Под ред. К. Королева. – Москва : АСТ, 2003. – [5], 603 с.
2. Modelski G. Long-Term Trends in World Politics / G. Modelski // *Journal of World-Systems Research*. – December 2005. – Vol. XI, No. 2. – P. 195-206.
3. Buzan B., Little R. *International Systems in World History: Remaking the Study of International Relations* / B. Buzan, R. Little. – Oxford, New York : Oxford University Press, 2000. – XVI, 452 p.
4. Thompson W.R., Modelski G. Long cycle critiques and deja vu all over again: A rejoinder to Houweling and Siccama / W.R. Thompson, G. Modelski // *International Interactions. Empirical and Theoretical Research in International Relations*. – 1994. – Vol. 20, Issue 3. – P. 209-222.
5. Thompson W. (ed.). *Systemic Transitions: Past, Present, and Future* / W. Thompson. – New York : Palgrave-Macmillan, 2009. – 294 p.
6. Пантин В.И. Возможности циклически-волнового подхода к анализу политического развития [Волны и циклы политического развития. Заочный круглый стол] // *Полис*. – 2002. – № 4. – С.18-59.
7. Пантин В.И. Исследование перспектив мирового политического развития: проблемы методологического синтеза. – *Полис. Политические исследования*. 2012. № 6. С. 27-40
8. Пантин В.И., Лапкин В.В. Историческое прогнозирование в XXI веке: Циклы Кондратьева, эволюционные циклы и перспективы мирового развития. - Дубна: ООО «Феникс+», 2014. - 456 с.
9. Лапкин В.В. Глобальная динамика в эпоху великих потрясений: проблемы концептуализации / В.В. Лапкин // *История и современность*. – 2010. – Вып. 1 (11). – С. 5-27.
10. Андрущенко М.О. Деякі аспекти концепції хронополітики Джорджа Модельскі / М.О. Андрущенко // *Вісник Харківського нац. університету ім. В.Н. Каразіна: Питання політології*. – 2009. – № 893. – С. 72-78.
11. Андрущенко М.А., Якубин А.Л. Политическое время: Микро-, мезо- и макроуровни / М.А. Андрущенко, А.Л. Якубин // *Политическая наука (Институт научной информации по общественным наукам РАН)*. – 2009. – № 1. – С. 60-88.
12. Коппель О.А. Цивілізаційна парадигма формування нового світового порядку в умовах глобалізації / О.А. Коппель // *Актуальні проблеми міжнародних відносин* : [зб. наук. пр]. – 2008. – Вип. 75, ч. 2. – С. 34-39.
13. Зубчик О.А. Вопросы хронополитики: толкование времени в концепциях М. Ильина и Е. Марченко / О.А. Зубчик / *Гілея (науковий вісник)*. Зб. наук. праць: історичні науки; філософські науки; політичні науки. – Вип. 55 (№ 12). – К., 2011. – С. 561-565.
14. Капітоненко М. Динаміка міжнародних систем: перерозподіл силових ресурсів / М. Капітоненко // *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Міжнародні відносини*. – 2012. – Вип. 38-39. – С. 32-33.
15. Сорока К.О. Основы теории систем і системного аналізу: Навч. посібник / К.О. Сорока. – Харків : ХНАМГ, 2004. – 291 с.
16. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства / Ю. Павленко. – К. : Либідь, 1996. – 360 с.
17. Цыганков П. Мировая политика: содержание, динамика, основные тенденции / П. Цыганков // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 5. – С. 131-141.
18. Коньшев В.Н. Разновидности американского неореализма / В.Н. Коньшев // *Космополис*. – 2004. – № 3. – С. 154-167.
19. Waltz K.N. *Anarchic Orders and Balances of Power* / K.N. Waltz // R.J. Art, R. Jervis (eds.). *International Politics. Anarchy, Force, Political Economy, and Decision Making*. – New York : Harper Collins Publishers, 1985. – P. 8-28.
20. Buzan B. *From International to World Society? English School Theory and the Social Structure of Globalization* / B. Buzan. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 300 p.
21. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон; пер. с англ. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 368 с.
22. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах : сравнительное исследование; пер. с англ. / А. Лейпхарт. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.
23. Халлидей Ф. Окончание холодной войны и международные отношения: Некоторые аналитические и теоретические выводы / Ф. Халлидей // *Теория международных отношений на рубежа столетий* / Под ред. К. Буса и С. Смита. – М.: Гардарики, 2002. – С. 51 - 74.
24. Krauthammer Ch. *Decline Is a Choice* / Ch. Krauthammer // *The Weekly Standard*. – 2009. – October 19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weeklystandard.com/decline-is-a-choice/article/270813>
25. Kupchan C.A. *No One's World. The West, The Rising Rest, and The Coming Global Turn* / C.A. Kupchan. – New York : Oxford University Press, 2012. – 272 p.

26. Модельски Д. Эволюция глобальной политики (I) / Д. Модельски // Полис. – 2005. – № 3. – С. 62-82.
27. Модельски Д. Эволюция глобальной политики (II) / Д. Модельски // Полис. – 2005. – № 4. – С. 124-142.
28. Валлерстайн И. Динамика глобального кризиса: тридцать лет спустя / И. Валлерстайн // Эксперт. – 2009. – № 35. – С. 48-56
29. Пантин В.И., Лапкин В.В. Эволюционное усложнение политических систем: проблемы методологии и исследования / В.И. Пантин, В.В. Лапкин // Полис. – 2002. – № 2. – С. 6-19.
30. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек; Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника. – М. : Прогресс-традиция, 2001. – 303 с.

Tolstov S.V. Factors, phases and stages in the evolution of the international system / Institute of World History, National Academy of Sciences of Ukraine.

The reasons and the logic of the evolution processes in international relations remain among the most problematic issues of the political theory. The article examines the methodological principles of the main concepts that explain evolutionary changes in terms of systemic structure and dynamics of the world politics. The existing concepts of systemic evolution are divided into three main groups. They are based on the analysis of structural relationships that reflect interactions between the elements of the system, the dynamics of political processes that determine the nature and pace of evolutionary changes, and the factors of integration and differentiation that characterize transnational interactions between civilizations and narrower social units.

Keywords: international system, global politics, evolution, long cycles, leadership, hegemony.

Толстов С.В. Факторы, фазы та стадії еволюції міжнародної системи / Государственное учреждение «Институт всемирной истории НАН Украины».

Причины и логика системной эволюции международных отношений остаются одним из наиболее проблемных направлений политической теории. В статье рассматриваются методологические принципы основных эволюционных концепций, предлагающих объяснение эволюционных изменений с точки зрения структуры международной системы и динамики мировой политики. Существующие концепции системной эволюции поделены автором на три основных группы. В их основу положены: анализ структурных связей, которые влияют на отношения между элементами системы; динамика политических процессов, определяющих характер и темпы изменений; факторы интеграции и дифференциации, которые характеризуют транснациональное взаимодействие между цивилизационными комплексами и более узкими социальными общностями.

Ключевые слова: международная система, глобальная политика, эволюция, долгие циклы, лидерство, гегемония.

Стаття надійшла до редакції: 06.02.2017

Рекомендовано до друку: 02.03.2017